

Федір ШАНДОР

ПОНЯТТЯ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

© Ф. Шандор. 2011

Ключові поняття: поняття, категорія, свідомість, самосвідомість, пізнання, практика.

Проблема визначення свідомості постійно привертала увагу філософів і науковців. Упродовж багатьох століть різні покоління вчених збагачували уявлення людства про свідомість, відкриваючи актуальні напрями і шляхи її пізнання, що сприяє сучасному осмисленню нових значень цього терміну.

Серед наявних у зарубіжній філософії підходів до осмислення свідомості дослідники виділяють різні напрями її визначення. Зокрема, в узагальненнях С. Пріста постає сім основних спрямувань дослідження свідомості, які не зводяться один до одного. Насамперед, це дуалізм, представниками якого треба вважати Платона, Р. Декарта та сучасних «інтеракціоністів» К. Поппера і Д. Еклза. Друга позиція, названа дослідником «логічним біхевіоризмом», репрезентована роботами К. Гемпеля, Г. Райла, Л. Вітгенштейна. Ще один напрям визначення свідомості – ідеалізм, до якого філософ зараховує погляди Д. Берклі і Г. Гегеля. Протилежним щодо ідеалістичного є матеріалістичне розуміння свідомості, розгорнуте у творах Ю. Плейса, Д. Девідсона і Т. Хондріха. Специфічними також є погляди на свідомість функціоналістів Х. Патнема і Д. Льюїса, так само, як і представників «двоаспектної теорії», до якої С. Пріст зараховує Б. Спінозу, Б. Расела і П. Стросона. Зрештою, поряд із зазначени-

ми точками зору він виділяє феноменологічні теорії знання Ф. Brentano та Е. Гуссерля [13, 7].

Вагомим внеском у дослідження сутності свідомості стала творчість філософів колишнього СРСР і сучасних російських та українських науковців і філософів. У дослідженнях і публікаціях Е. Ільєнкова, В. Іванова, П. Копніна, М. Мамардашвілі, А. Спіркіна, Д. Угріновича, В. Табачковського, О. Уледова, В. Шинкарука та багатьох інших учених розглядаються різні аспекти розвитку свідомості. Узагальнення їх поглядів знайшло вираження в сучасній довідниковій літературі, в якій свідомість традиційно розуміється як здатність людини мислити, міркувати і визначати власні взаємозв'язки зі світом, як сприйняття, розуміння навколишнього, притаманна людині «здатність осмислено сприймати навколишнє» [11, 158]. Свідомість це «притаманний людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності, опосередкованої загальними формами суспільно-історичної діяльності людей» [14, 347]. Як одне з основних понять філософії свідомість часто визначається в ній як «людська здатність до відтворення дійсності в мисленні; психічна діяльність, як переживання й відображення дійсності; сукупність мисленневих та чуттєвих образів, чітке розуміння будь-чого» [16, 763].

Але наявні в поглядах дослідників розбіжності щодо розуміння і тлумачення свідомості дотепер спонукають їх до поглибленого вивчення цього складного феномену. Це пояснюється не тільки тим, що свідомість є фундаментальною категорією не лише попередньої, насамперед класичної, а й сучасної філософії. Не менш вагомим є те, що в новітній філософії проблема свідомості постала в новому світлі завдяки неабияким успіхам науки, яка дала багатий матеріал для критичного філософського осмислення. Крім того, останніми десятиліттями у вітчизняному філософському дискурсі активно дискутується проблема «боротьби зі свідомістю». Ця метафора з'явилася в спільній праці М. Мамардашвілі і А. П'ятигорського «Символ і свідомість». Як зазначають її автори,

«особливу роль відіграє деяка внутрішня негативна здатність, яка виражається у певній «боротьбі зі свідомістю». Боротьба зі свідомістю походить від прагнення людини до того, щоб свідомість перестала бути чимось спонтанним і самодіючим. Свідомість стає пізнанням, і на цей час (слово «час» тут не має фізичного сенсу) перестає бути свідомістю, і немов би стає метасвідомістю, — і тоді терміни й твердження цієї останньої ми умовно назовемо метатеорією. І те, що нас з необхідністю штовхає до метатеорії свідомості, є необхідністю боротьби зі свідомістю» [9, 28 — 29]. Позаяк автори стверджують, що у філософії свідомості метатеорія посідає місце теорії. З цього випливає, що свідомість розглядається ними насамперед як термін об'єктної мови деякої теорії. Передбачається, що в критиці об'єктних теорій і полягає «боротьба зі свідомістю». Утім, подібний процес цілком можна виявити і на нижчому щодо метатеорії рівні — на власне теоретичному рівні. Під цим оглядом у філософії прийнято розрізняти філософські та наукові поняття. «Якщо у філософії поняття постає категорією, граничним загальним концептом з безмежним обсягом, то в конкретних науках те саме поняття може мати цілком конкретний зміст, відповідний заданій предметній царині та об'єкту дослідження. Цілком доречно подібним чином розрізняти філософське і конкретно-наукове поняття свідомості» [2, 3]. Усе це також призводить до необхідності переосмислення основних змістовних характеристик поняття свідомості в світлі сучасних філософських дискусій.

Водночас у наявному філософському дискурсі переважає думка про те, що свідомість — це камінь спотикання будь-якого не лише філософського напрямку, а й кожного її дослідника. У філософії так склалося, що «проблема свідомості завжди привертала пильну увагу філософів, бо визначення місця і ролі людини у світі, специфіки її взаємин з дійсністю, яка оточує її, припускає з'ясування природи людської свідомості. Для філософії ця проблема важлива й тому, що ті або ті підходи до питання про суть свідомості, про характер її відношення до буття зачіпа-

ють засадничі світоглядні та методологічні установки будь-якого філософського напрямку. Природно, що підходи ці бувають різні, але всі вони, по суті, завжди мають справу з єдиною проблемою: аналізом свідомості як специфічно людської форми регуляції і управління взаємодією людини з дійсністю» [18, 431].

У цій констатації «проблемності» свідомості також зазначається, що остання має власну специфіку. А це накладає істотні обмеження на методологію дослідження природи свідомості. Річ у тому, що феномени свідомості дані людині якісно іншим способом, ніж предмети матеріального світу. Їх спосіб даності має дві особливі риси. З одного боку, свідомість репрезентована нам не як сукупність статичних об'єктів і їх взаємовідносин, а як безперервний «потік» подій, що змінюють одна одну, та станів, зв'язки між якими простежити набагато складніше, ніж відношення між фізичними об'єктами. На це свого часу звернув увагу ще Е. Гуссерль, який писав: «Для дослідження свідомості було б безумством застосовувати ту саму методику формування понять і суджень, яка зазвичай використовується в об'єктивних точних науках. Життя свідомості знаходиться в стані постійного потоку, і будь-яке *cogito* є плінним, тому тут не можна зафіксувати останні елементи і відношення» [4, 16]. З другого боку, така феноменальна послідовність разом з безперервністю має і деяку дискретну якість. Зокрема, використовуючи поняття дискретності щодо ментальних фактів свідомості М. Мамардашвілі зауважував: «Ми можемо сказати, що ці змістовні факти свідомості дискретні. Ми не міркуємо безперервно і не усвідомлюємо безперервно. Дискретність свого свідомого існування ми довільно накладаємо на факт змістовності свідомості» [10, 69]. Ця дискретність, на думку філософа, демонструється тим простим фактом, що людина не здатна змусити себе мислити вольовим свідомим актом. Думка виникає несподівано, часто без видимих причин. Вона так само раптово може припинитися, оскільки немає жодної гарантії, що саме ця думка продовжиться в наступний момент в мисленнєвій діяльності.

Та незважаючи на зазначені труднощі в

осягненні свідомості, філософи й науковці намагаються не тільки з'ясувати специфіку цього феномену, а й визначити його сутнісні характеристики. Зокрема, на думку М. Гайдеггера, цьому має сприяти «іманентна критика» запропонованих Е. Гуссерлем чотирьох визначень «чистої свідомості», а саме як «іманентного буття», «абсолютно даного буття», «абсолютного буття, яке не потребує предметів трансцендентного буття» та «чистого буття як сутнісного буття переживань».

За М. Гайдеггером, визначення буття як іманентного незадовільне остільки, оскільки не розкриває сутності власне буття, хоча й передбачає його розуміння як відношення між тим, що рефлектує і рефлектуючими актами свідомості. Переживання як предмети рефлексивного схоплення є іманентними. Іманентність тут визначає не суще, а лише стосунки між сущими усередині свідомості.

Щодо визначення свідомості як чистого, абсолютно даного буття, то як предмет рефлексії вона спричинена зонайперше, тобто «спочатку». Переживання існують абсолютно, безпосередньо, презентовані «не символічно», але схоплюються «самі по собі». Проте у визначенні свідомості як чистого буття розкривається не суще, а буття одного суцього як «предмета для іншого». Водночас суще виявляється можливим предметом рефлексії [19, 112].

А ось визначення свідомості як абсолютної даності дещо інакше вмотивовує поняття «абсолютного». Останнє тлумачиться як замкнений на собі іманентний потік, для буття якого не потрібні предмети трансцендентного світу. Зовнішній світ може бути яким завгодно, бо це не впливає на буття свідомості. Однак для буття речей свідомість потрібна обов'язково. Її існування конститує трансцендентний світ. Свідомість абсолютна, все інше — відносно. Реальність потребує буття свідомості як першооснови. Річ існує лише тоді, коли є апіорне переживання цієї речі (у Кантовому розумінні). Отже, йдеться про первинність свідомості стосовно об'єкта, але в жодному разі не пояснюється, що таке власне свідомість [19, 112 — 113].

Нарешті, визначення свідомості в площині

ні чистого буття як сутнісного буття переживань ґрунтується на її інтерпретації як ідеальної, а не реальної. Мається на увазі не реальне буття переживань, а їх сутнісна структура. Визначається не буття суцього, а буттєве визначення ізольованої структури інтенціональності «як доступного для рефлексії, даного, конституюючого, нарешті, в ідеюючому розгляді — як суть; у самому ж власному бутті воно цими визначеннями не зачіпається» [19, 114]. Тому, вважає Гайдеггер, необхідно «виходити з природної установки, тобто з суцього, як воно дається щонайперше». Відтак виявиться можливим розглянути свідомість і розум як конкретні визначення «конкретного суцього» — людини [19, 115].

Водночас, як зазначає Д. В. Віннік, здійснене в ХХ ст. наукове осмислення поняття свідомості призвело до усунення цього поняття з природничо-наукового обігу загалом. У цьому сенсі спроби редукції поняття свідомості не треба розглядати як негативні, а «боротьбою зі свідомістю» доцільно вважати необхідний для природознавства процес. «Проте, незважаючи на всі сміливі наукові гіпотези про природу свідомості, не треба забувати, що свідомість є також філософською категорією і умовою будь-якого можливого наукового пізнання. Завжди потрібно пам'ятати, що свій сенс поняття свідомості черпає не лише з емпіричних даних, а й з самої суті категоріального мислення. Науковий редукціонізм, що претендує на абсолютну значущість, нагадує спробу відомого персонажа витягнути самого себе з болота за кіску. Іноді це вдається, проте подібні перемоги завжди виявляються пірровими. У цьому сенсі повна перемога в «боротьбі зі свідомістю», тобто остаточна редукція свідомості, однаково неможлива, що завжди залишає місце для філософського осмислення. Саме завдяки феномену свідомості стає здійсненою така царина людської діяльності, як філософія» [2, 4].

З огляду на це редукцію можна визначити як підміну філософського поняття свідомості конкретно-науковим, що, зрештою, і призводить до уявної перемоги в «боротьбі» зі свідомістю. Також серед наявних досліджень

свідомості доцільно виділити два основні різновиди редукціонізму — позитивний і негативний. Репрезентований фізікалізмом і менталізмом позитивний редукціонізм намагається знайти в свідомості деякі першоеlementи. Негативний редукціонізм у формі біхевіоризму і функціоналізму зводить свідомість до деякої сукупності властивостей і стосунків, позбавляє її самостійного онтологічного статусу з погляду класичної раціональності [2, 4 — 6].

Саме в ракурсі такої раціональності переважно й розвивалися погляди на свідомість радянських, а згодом і вітчизняних філософів. Звертаючи увагу на складність її осягнення, М. Мамардашвілі застерігав: «Свідомість — це парадоксальність, до якої неможливо звикнути» [7, 82]. Так само, як і неможливо її «вивести» через притаманну їй «невловимість», незалежність від людської суб'єктивності. Ставлячи питання про те, чи можна свідомість вивести з чого-небудь, філософ відповідав: «Не можна. Ми вимушені її прийняти як факт» [7, 47]. Адже свідомість — «властивість, онтологічно вкорінена» [7, 50]. Отже, свідомість або є, або її немає, «мати свідомість — означає мати тавтологію: розуміємо, тому що розуміємо» [7, 47].

Але, незважаючи на складнощі визначення свідомості, дослідники намагаються виокремити такі ознаки цього феномену, які дали б змогу уявити його категоріальну сутність. Мабуть тому представники сучасного конкретно-наукового знання і філософські системи, які орієнтуються на науку, віддають перевагу діалектико-матеріалістичній концепції, котра на відміну від інших дає можливість досліджувати різні форми і продукти розумової діяльності науковими методами. Проте, незважаючи на популярність у науковому співтоваристві, ця концепція не дає логічно несуперечливих відповідей на найскладніші, фундаментальні проблеми свідомості, що перевіряються практикою. Зокрема, чи формується свідомість внаслідок природно-історичної еволюції матерії і її загальної, атрибутивної властивості — відображення?

За свідченням А. Спіркіна, свідомість є

здатністю розуміти навколишній світ, процеси, що відбуваються в ньому, власні думки і дії, своє відношення до зовнішнього світу та до самого себе. Свідомість – це вища, притаманна тільки людям і пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому віддзеркаленні дійсності, в певній уявній побудові дій і передбаченні їх наслідків, у розумному регулюванні та самоконтролюванні поведінки людини [15, 432].

Більш розлогий опис свідомості подає Є. Петушкова, зазначаючи, що традиційно свідомість вважається одним із таких фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке протистоїть у контексті суб'єкт-об'єктної опозиції поняттю Буття як суб'єктивне – об'єктивному. Притому в рамках матеріалістичної традиції поняття «свідомість» характеризує найважливіший системний компонент людської психіки. Функціонування свідомості забезпечує людині можливість виробляти узагальнені знання про зв'язки, відношення, закономірності об'єктивного світу, ставити мету й розробляти плани, що передують її діяльності в природному і соціальному середовищі, регулювати та контролювати емоційні, раціональні і предметно-практичні стосунки з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири власного буття і креативно перетворювати умови свого існування. Свідомість є внутрішнім світом почуттів, думок, ідей та інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймаються органами чуття і принципово не можуть стати об'єктами предметно-практичної діяльності ні найсвідомішого суб'єкта, ні інших людей [12, 721].

Серед філософсько-гносеологічних концепцій свідомості, які мають в перспективі значний потенціал для здійснення синтезу різних філософських і світоглядних напрямів досліджень свідомості, розроблених протягом останніх десятиліть російськими філософами, можна виокремити дві концепції – О. Спіркіна та А. Іванова. У працях цих філософів найбільш адекватно й розлого охарактеризовані сутність і структура свідомості.

Зокрема, О. Спіркін витлумачує свідомість як здатність ідеального відображення

дійсності, перетворення об'єктивного змісту предмета на суб'єктивний зміст духовного світу особистості, а також специфічні соціально-психологічні механізми та форми такого віддзеркалення на різних його рівнях. Саме в суб'єктивному світі свідомості здійснюється відтворення об'єктивної реальності й уявна підготовка до перетворюючої практичної діяльності, її планування, акт вибору та цілепокладання. Притому свідомість – не примітивне психічне відображення, а вища форма психічного віддзеркалення дійсності суспільно розвиненою людиною. Вона є такою функцією людського мозку, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому і такому, що здійснюється в мовній формі відтворенні і конструктивно-творчому перетворенні зовнішнього світу. Завдяки свідомості людина виділяє себе з навколишнього світу і протиставляє себе йому як суб'єкт – об'єкту. Свідомість полягає не лише в емоційній оцінці дійсності, а й у забезпеченні цілепокладальної діяльності, в побудові усвідомлених дій і передбаченні їх особистих і соціальних наслідків, у здатності особистості усвідомлювати як те, що відбувається в навколишньому матеріальному світі, так і у власному духовному світі. Отже, за О. Спіркіним, свідомість – не просто відображення світу, а ідеальна форма діяльності, орієнтована на віддзеркалення і перетворення дійсності. «Свідомість – це вища, притаманна тільки людині й пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролюванні поведінки людини» [15, 83].

Витлумачуючи свідомість не тільки як відображення світу, а й як ідеальну форму діяльності особистості, А. Іванов намагається виокремити «поле» свідомості у формі круга, розділеного на чотири сфери: тілесно-перцептивних здібностей, логіко-понятійну, емоційну та ціннісно-сміслову. Сфера *тілесно-перцептивних* здібностей охоплює відчуття, сприйняття і конкретні уявлення, за допомогою яких індивід отримує первинну інформа-

цію про зовнішній світ, про власне тіло й про його взаємини з іншими тілами. З нею тісно пов'язана *логіко-понятійна* сфера свідомості: за допомогою мислення людина виходить за межі безпосередньо чуттєво даного, проникає в сутнісні аспекти об'єктів, виробляє істинне знання про них. Це сфера загальних понять, аналітико-синтетичних розумових операцій і жорстких логічних обґрунтувань. Третя сфера пов'язана з *емоційною компонентою* свідомості. Вона не має безпосереднього зв'язку із зовнішнім предметним світом і є полем особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів щодо ситуацій і подій в житті людини. Її увиразнюють інстинктивно-ефектні стани, емоції та почуття, які відрізняються більшою виразністю, усвідомленістю і наявністю образно-візуальної складової — насолоди, відрази, любові, ненависті, симпатії, антипатії тощо. Нарешті, в *ціннісно-мотиваційній* сфері єдиного «поля» свідомості вкорінені вищі мотиви діяльності та духовні ідеали особистості, а також здібності до їх формування і творчого розуміння у формі фантазії, продуктивної уяви, інтуїції тощо. Метою і регулятивом буття цієї сфери свідомості є краса, правда і справедливість, тобто не істина як форма відповідності думки предметній дійсності, а цінності як форми узгодження предметної дійсності з нашими духовними цілями і сенсами [5, 131].

Вітчизняні філософи звертають увагу на поліваріантність тлумачення свідомості як найбільш повного репрезентанта духовного, оскільки воно є надзвичайно специфічним, непередметним об'єктом вивчення. Його неможливо побачити, виміряти, зафіксувати у вигляді об'єктивних даних. До того ж свідомість неодмінно наявна в кожному образі сприйняття, вона миттєво пов'язує, співвідносить відчуття, поняття, думки, почуття людини без будь-якої її згоди і контролю. Свідомість неможливо виокремити із цього змістового зв'язку, тому що поза ним вона не існує. Під цим оглядом свідомість постає новою якістю психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, створених людством у процесі історичного розвитку. «Свідомість людини прийнято розглядати як певний процес, потік переживань,

що складається з окремих актів — сприймання, міркування, пригадування, хотіння, оцінювання та ін. Розрізняють три види актів свідомості — мислення, воління та емоційні переживання» [17, 374]. Відтак мислення, почуття й відчуття, переживання, емоції тощо є специфікаціями тієї особливої характеристики екзистенційного людського буття, яку звичайно називають свідомістю.

Отже сьогодні в теоретичних роботах філософів і науковців свідомість розглядається в нерозривному зв'язку з реальною предметною діяльністю особистості в контексті всього її соціального буття не тільки як соціальної, а й духовної істоти. Тому становлення свідомості досліджується головним чином через формування в людини самосвідомості як уміння й потреби правильно оцінювати та аналізувати поведінку й діяльність оточуючих і перенесення цих умінь на себе. Якщо за допомогою свідомості людина пізнає, сприймає навколишній світ і, певним чином, орієнтується в ньому, то самосвідомість спрямована переважно на пізнання самого себе. На думку сучасного українського філософа В. Малахова, «свідомість загалом характеризується здатністю людини внутрішньо дистанціюватися від наявної дійсності й шляхом її ідеального відображення пізнавати, контролювати і прогнозувати процеси, які в ній відбуваються. Оскільки потреба в такому досягненні й контролі торкається й самої людини, яка володіє свідомістю, вона стає об'єктом усвідомлення для самої себе. Самосвідомість — це є свідомість себе, передусім своєї ж свідомості» [6, 221].

Як неподільна єдність пізнання й переживання, самосвідомість пов'язана з аналізом особистістю власної поведінки та діяльності. «З кожним новим фактом знання про себе в самосвідомості відбувається взаємодія того, що вже стало «моїм», з тим, що як нове ще повинно поєднатися з цим «моїм». Здебільшого, такий процес взаємодії завершується певним новоутворенням у психіці, піднімає особистість на новий рівень її розвитку. Цей момент зіткнення двох тенденцій супроводжується переживанням різних емоційних станів. Ступінь глибини, сили, напруженості переживання залежить від внутрішніх умов особистості, рівня її домагань, стійкості чи, навпаки, нестійкості

її уявленнь про себе, особливостей емоційного складу. Сам процес перебудови внутрішнього світу та його зміст формують в особистості певне ставлення до себе» [1, 20].

Якщо на підставі зазначених вище характеристик визначити типові ознаки свідомості, то вони, на думку Г. Горак, «зводяться до наступного: свідомість — це функція мозку, відображення дійсності, здійснюване в особливій формі, продукт суспільних відносин, оформлені в мові. Ці типові ознаки при їх розкритті доповнюються і такими рисами як активне, конструктивне ставлення до дійсності (свідомість не лише відображає дійсність, й творить її), культурний зміст, оперування смислами, значеннями, символами, почутте-

ва наповненість (думка існує на емоційному фоні, що відповідно забарвлює її).

Але при всій повноті й різноманітності суджень про свідомість сьогодні дослідники опинилися в ситуації, коли в ній виявлено надто багато таємниць і невизначеностей, що дає підстави для висновків: теоретичні уявлення про свідомість не розкривають її суті» [3, 92 — 93].

Ще більш категорично висловився з цього приводу М. Мамардашвілі, на думку якого «свідомість не підлягає теоретизації» [8, 42]. Але незважаючи на недосконалі знання про свідомість, філософи дотепер продовжують пошуки її теоретично досконалої моделі. Значною мірою це пояснюється потребою нового розуміння людини та її духовності.

Список використаних джерел :

1. **Борисова С. В.** Щодо визначення понять „свідомість” та „самосвідомість” у контексті професійної діяльності вчителя // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. — № 6 (193). — Ч.2. — С.17 — 22.
2. **Винник Д. В.** Сознание как проблема в современной философии и науке // Гуманитарные науки в Сибири. — Новосибирск, 2002. — № 2. — С. 3 — 8.
3. **Горак Г. І.** Філософія: курс лекцій. — К.: Вілбор, 1997. — 272 с.
4. **Гуссерль Э.** Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. — М., 1999.
5. **Иванов А. В.** Сознание и мышление. — М., 1994; Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. — М., 1972.
6. **Малахов В. А.** Етика: Курс лекцій / В. А. Малахов. — К.: Либідь, 2000. — 348 с.
7. **Мамардашвили М. К.** Как я понимаю философию. — М., 1990.
8. **Мамардашвили М. К.** Сознание как философская проблема // Вопросы философии. — М., 1990. — № 15.
9. **Мамардашвили М. К.**, Пятигорский А.М. Символ и сознание. — М., 1997.
10. **Мамардашвили М. К.** Стрела познания: набросок естественноисторической гносеологии. — М., 1996.
11. Новый тлумачний словник української мови: у 4-х т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко — К.: Аконіт, 1999. — Т.3. — 927 с.
12. **Петушкова Е. В.** Сознание // Всемирная энциклопедия: Философия / Глав. Науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001. — с.721.
13. **Прист С.** Теории сознания. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2000.
14. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. — М.: Педагогика, 1993. — 448 с.
15. **Спиркин А. Г.** Философия: Учебник. — М.: Гардарики, 2008. — 736 с.
16. Философский словарь / Сост. И.В. Андрущенко. — К.: А.С.К., 2006. — 1056 с.
17. Філософія. Навчальний посібник / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. — К.: Видавничий центр «Академія», 2008. — 592 с.
18. **Фролов И. Т.** Введение в философию: учебное пособие для ВУЗов. — М., 2003.
19. **Хайдеггер М.** Прологомены к истории понятия времени. — Томск: Водолей, 1998. — 384 с.

Резюме

• *Пошуки теоретично досконалої моделі свідомості розглядаються з огляду на сучасний філософський дискурс.*

• *Поиски теоретически совершенной модели сознания рассматриваются учитывая современный философский дискурс.*

• *The search for theoretically perfect models of consciousness are considered in view of contemporary philosophical discourse.*